

СКАРАЧЭННІ

- КТ 1 — Kirill von Turov // Slavische Propyläen. Bd 5. München, 1964.
 КТ 2 — Сухомлинов М. И. // Рукописи графа А. С. Уварова. Спб., 1858. Т. 2.
 КТ 3 — Kirill von Turov. Qebete // Slavische Propyläen. Bd 6. München, 1965.
 КТ 4 — Никольский Н. К. Материалы для истории древнерусской духовной письменности: Сборник Отд. рус. яз. и словесности Императорской АН. Спб., 1907. Т. XXXII. № 4.
 С — Супрасльскі или Ретков сборник: В 2 т. София, 1983.
 СТ — Nahtigal R. Euchologium Sinaticum. Lubljana, 1941-1942.
 ЖФП — Житие Феодосия Печерского // Памятники литературы Древней Руси.
 XI — нач. XII в. М., 1978.
 ФП — Еремин И. П. Литературное наследие Феодосия Печерского // ТОДРЛ, 1947. Т. 5.

А. Я. СУПРУН

НЯПОЎНАГАЛОСНАЯ ЛЕКСІКА Ў БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Праславянскія спалучэнні тыпу *-tort- (г. зн. таксама *-tolt-, *-tert-, *-telt-) заканамерна адлюстраваны ва ўсходнеславянскіх мовах у формах тыпу *-торот-*. Такія рэфлексы прынята называць поўнагалоснымі, а іх адпаведнікі тыпу *-трат-* — няпоўнагалоснымі. Няпоўнагалосныя спалучэнні ў сучаснай беларускай мове прадстаўлены значна радзей, чым у дзвюх іншых усходнеславянскіх мовах, асабліва ў рускай¹. Словы з няпоўнагалоснымі спалучэннямі маюць ва ўсходнеславянскіх мовах іншаславянскае (большай часткай стараславянскае ці царкоўнаславянскае) паходжанне. Яны пачалі пранікаць у старажытнарускую мову разам з прыняццем у Старажытнай Русі пісьменнасці з Балгарыі (праз Візантыю) і складалі пэўны пласт старажытнаруускай кніжнай лексікі². У рускай мове, як у літаратурнай, так і ў народных гаворках пласт няпоўнагалоснай лексікі, які даследаваўся між іншым Т. М. Кандауравай, В. Р. Порахавай і інш., значна пашыраны. Трэба адзначыць, што ў адрозненне ад сапраўдных няпоўнагалосных лексем існуюць некаторыя словы са знешне падобнымі злучэннямі (*брат, град, слава, граб, флаг*), якія маюць іншую этымалогію (з праславянскіх спалучэнняў тыпу *-trat-, *-tret- і да іх падобных, а таксама некаторыя новыя запазычанні).

У гісторыі беларускай літаратурнай мовы паміж старажытнарускім і старабеларускім перыядамі, з аднаго боку, і новай літаратурнай мовай, — з іншага, адбыўся пэўны перапынак. І справа тут не толькі ў забароне ўжывання «рускай» (г. зн. старабеларускай) мовы ў канцылярыях і значным скарачэнні стварэння тэкстаў недзелавога характару на старабеларускай мове, але таксама ў спробе змены культурнай парадыгмы ў адукаваным беларускім грамадстве, што вяло да псіхалагічнага перапынку, які меў папярэдзіць змену арыенціраў літаратурнай мовы. Арыентацыя на царкоўнаславянскую мову як на ўзор ўжо была зруйнавана ўсведамленнем немагчымасці яе дастасавання да новых прыняццяў права ў дзелавой пісьменнасці (а тым самым і для апісання новых формаў жыцця ў прозе), а таксама вельмі нізкім узроўнем валодання царкоўнай славяншчынай з боку праваслаўных і уніяцкіх святароў, пра што, спасылаючыся як на афіцыйныя матэрыялы праваслаўнай царквы, так і на думкі езуіта П. Скаргі ці пратэстанта В. Цяпінскага, пераканаўча пісаў Я. Ф. Карскі³. Даволі буйная частка (каля трэці) беларусаў пасля прыняцця каталіцтва яшчэ больш адарвалася ад царкоўнаславянскай мовы як крыніцы папаўнення слоўніка. Арыенціраваная на адносна адзіныя народныя гаворкі без аглядак на старыя пісьмовыя помнікі новая літаратурная мова, што, натуральна, прэтэндавала на агульнанародны статус, не магла ўключыць шматлікіх, маркіраваных як праваслаўных, запазычанняў, тым больш, што значная частка творцаў новай літаратурнай мовы належала да каталіцкага моўнага асяроддзя ці была з ім звязана⁴.

Разам з тым у сучаснай беларускай мове ёсць пэўная, хаця і меншая, чым у рускай ці ўкраінскай, колькасць няпоўнагалосных лексем. Частка з іх узводзіцца да стараславянскага, магчыма, яшчэ кірыла-мяфодзіёўскага пласта лексікі. Яна была ўспадкавана беларускай мовай са старажытнаруускай ці запазычана з царкоўнаславянскай мовы ў жывую

народную мову (параўн. у слоўніку І. І. Насовіча *младзенец, младэнцы* 'дзень памяці забойства дзяцей у Віфлееме'), адкуль і трапіла ў літаратурныя крыніцы, і ў літаратурную мову. Есць да рэчы спасцярэжання над пашырэннем стараславянстваў менавіта ў беларускіх народных гаворках⁵. Некаторыя словы з прыметамі стара- і царкоўнаславянстваў маглі быць запазычаны з рускай мовы, прычым яны маглі ўтварыцца на базе стараславянскіх марфем ўжо ў царкоўнаславянскай ці рускай мовах.

«Тлумачальны слоўнік беларускай мовы» змяшчае некалькі дзесяткаў слоў з няпоўнагалоснымі спалучэннямі. Іх разгляд паказвае дастаткова складаны характар паходжання гэтых слоў у беларускай мове.

Самы прадуктыўны ў беларускай мове няпоўнагалосны корань—гэта корань *благ-*. У «Тлумачальным слоўніку беларускай мовы» прыводзяцца наступныя словы з гэтым коранем: *блага, благавешчанне, благавешчанскі, блганне, блгароддзе, блгаславенне, блгаславенны, блгаславёны, блгаславіць, блгаслаўляць, блгаць, блгачынны, блгенькі, блгі; блжыць, блжэнны, блжэць, зблжэць, наблжжа; блславенне, блславенны, блславёны, блславіць, блслаўленне, блслаўленны, блслаўляць; неблгі*. Адрозна трэба адзначыць своеасаблівую гетэрагеннасць гэтых слоў. Па-першае, прыметнік *блгі* мае ў беларускай мове значэнне 'дрэнны'. Гэта можа тлумачыцца як табуістычная энантыясемя ці, хутчэй, як выкарыстанне іншага кораня індаеўрапейскага паходжання (варта абмеркаваць, ці не «глухі варыянт» гэтага прыметніка *плохі / плахі* 'слабы', вядомы ў гаворках). Сюды ж экспрэсіўнае *блгенькі*, адмоўнае *неблгі*, прыслоўе *блага*, а таксама, верагодна, *блжыць* і *блжэць, зблжэць*. Па-другое, слова *блгачь*, невядомае ў старажытнарускіх крыніцах, магчыма тлумачыцца як паланізм чэшскага паходжання⁶, дзе развіццё значэння (праз сэнсавы шлях: «прасіць рабіць так, каб было добра (блага)»); адсюль, звычайна, і *блганне*. Пра словы *блгой, блжыць* у рускай мове спецыяльна пісаў В. У. Вінаградаў⁷.

Найбольшую групу слоў з названым коранем складаюць словы, звязаныя з дзеясловам *блгаславіць*, які, безумоўна, належыць да кірыла-мяфодзіеўскай спадчыны: гэта слова засведчана ўжо ў Евангеллі-апракасе (Мв. 26.26), тэкст якога быў перакладзены славянскімі перша-вучыцелямі. У беларускай — захаванне старажытнарускага, перанятага са стараславянскай. Сюды ж належаць і іншыя словы з тымі ж асноўнымі марфемамі: *блгаслаўляць, блгаславенне, блгаславенны*. У польскай мове таксама ёсць дзеяслоў таго ж марфемнага складу і значэння (*blagoslawić*) і шэраг вытворных; гэты дзеяслоў належыць да старажытных чэшскіх запазычанняў, адлюстроўвае тую ж кірыла-мяфодзіеўскую хрысціянскую тэрміналогію, што і беларускае слова, прычым супадзенне праваслаўнай і каталіцкай тэрміналогіі магло паслужыць захаванню гэтага безумоўна старажытнага слова ў беларускай мове. Пры гэтым праваслаўе дало прыметнік *блгаславенны* з захаваннем *-e-* ў перадапошнім націскным складзе, а з польскай быў запазычаны прыметнік *блгаславёны* з пераходам *-e-* ў *-o-* (*ě*); ненацісканое карэннае польскае *-o-* цалкам заканамерна адлюстравалася ў акаючай беларускай мове ў выглядзе *-a-*, а выбухное *-g-* як фрыкатыўнае. У групе слоў *блгаславіць* і наст. першы кампанент страціў фрыкатыўнае *-g-*, а галосныя сцягнуліся⁸, у выніку чаго і ўзнікла гэта цікавая алегравае форма слоў старажытнай групы, што пацвярджае іх распаўсюджанне і народнасць (вось і нечаканы вынік міжканфесійнай згоды, тыповай наогул для беларускага народа).

Слова *блжэнны* прадстаўлена яшчэ ў кірыла-мяфодзіеўскім перакладзе, ужо ў старажытных тэкстах, напрыклад, у наўгародскай Мінеі 1096 г. яно ўжывалася як эпітэт святога, таму не выключана, што сучаснае беларускае прымяненне слова працягвае стараславянскае — старажытнарускае. Два словы, звязаныя з хрысціянскім святам *благавешчанне*: яго назва (тэрмін зафіксаваны яшчэ ў календары Асеманіева кодэкса, арк. 145а) і адносны прыметнік. Гэта, відаць, таксама старажытнаруская спадчына стараславянскага паходжання.

Адзіночна прадстаўленае слова *блгароддзе* было зафіксавана яшчэ ў стараславянскім Супрасльскім рукапісе ў значэнні 'высокароднасць'; аднак «Тлумачальны слоўнік» дае гэта слова са значэннем 'тытулаванне

афіцэраў, чыноўнікаў (9-14 класаў) ў царскай Расіі, якое ўзнікла ў рускай мове ў XVIII ст. і магло трапіць з яе ў беларускую ў XIX ст. Слова *благачынны* 'святар, што наглядае за царквамі, аб'яднанымі ў невялікую акругу (*благочиние*)', запазычана з рускай (з той самай дацёроўкай). Слова *наблажка* ў адрозненне ад двух папярэдніх, якія былі ў Расіі афіцыйнымі тэрмінамі, мела неафіцыйны характар для абазначэння нейкай ільготы, запазычана з рускай, відаць, у той жа перыяд.

Словы з каранем, прадстаўленым у слове *блзан*, не маюць дачынення да слоў з каранем *благ-*; гэты старажытны карань прадстаўлены і ў праславянскай мове формай **blazn*⁹.

У рускай мове слоў з каранем *благ-* значна больш, чым у беларускай: толькі ў слоўніку Ожагава іх больш сямідзiesiąці. Амаль сотня такіх слоў у «Гістарычным слоўніку беларускай мовы». Слоўнік І. І. Насовіча, арыенціраваны хутчэй на народную лексіку, змясціў некалькі слоў з каранем *благ-*, у ліку якіх словы *благовумный*, *благословенство*, *благочесць*, *благушка*, што не трапілі ў «Тлумачальны слоўнік». У індэксе А. Макміліна да беларускіх тэкстаў XIX ст. таксама зафіксаваны словы з *благ-*, якіх няма ў сучасным слоўніку: *благачасцівы*, *благадаць*, *благадарыць*, *благародны*, *благаславенства*, *благатварыцель*¹⁰. Назапашаныя ў старажытнарускі, а таксама ў старабеларускі і ранненовабеларускі (так магчыма назваць умоўна XVIII — XIX стст. у развіцці беларускай літаратурнай мовы) першыя словы з каранем *благ-* у сучаснай беларускай літаратурнай мове захоўваюцца толькі часткова.

Словы з іншымі няпоўнагалоснымі каранямі ў этымалагічным плане нагадваюць сітуацыю з каранем *благ-*. Пэўную групу слоў складаюць рэлігійныя тэрміны: *храм*, *уладыка*, *уладычыца*, *трэбнік*. Гэта — старажытнарускія запазычанні са стараславянскай. Тэматычна да іх набліжаецца слова *плашчаница*, якое, як і *плашч*, верагодна, звязваецца з іншым праславянскім каранем (параўн. *плахта*, *пლოსкі*), а таму не адносіцца да няпоўнагалосных, хаця магчымасць сувязі з *плат(ок)* // *палатно* ўсё ж не выключана. Слова *храмоўнік* 'тампліер' запазычана як гістарычны тэрмін з рускай мовы ў савецкі час. А словы *престол*, *престольны*, *першапрестольны* вядомыя ў стараславянскіх помніках здаўна, і ёсць падставы лічыць, што яны захаваліся ў беларускай мове са старарускага часу, прычым значэнне слова *престол* было даволі шырокім, як рэлігійным, так і дзяржаўна-прававым. Складаныя словы з тым жа каранем *престоланаследнік*, *престоланаследніца*, *престоланаследдзе* ў старажытнарускіх крыніцах не адзначаны і павінны лічыцца адносна познімі рускімі запазычаннямі (з XIX ст.). Словы *праасвяшчэнства*, *праасвяшчэнны* з няпоўнагалосным прэфіксам — запазычанні з рускай мовы XIX — XX стст.

Другая група старажытных слоў — ваенна-гістарычныя тэрміны: *шлем*, *забрала*, да якіх трэба, відаць, дадаць яшчэ гняздо *храбры*, *храбрэц*, *храбрасць*, *храбрыца*. Варта згадаць, што ўжо ў старажытнарускіх помніках адзначалася і адпаведная поўнагалосная форма, якая сустракаецца як сродак архаізацыі (!) ў сучаснай рускай мове, а таксама як адзіны варыянт ва ўкраінскай (*хоробрий*); можна дапусціць рускае ўздзеянне на захаванне ў беларускай мове як асноўнага абазначэння адпаведнай якасці няпоўнагалоснай формы. Разам з тым трэба ўлічыць, што ў польскіх крыніцах XIV ст. побач з формай *Chrobry* ў якасці мянушкі князя Баляслава выкарыстоўвалася форма *Chraby*, паходжанне якой выклікае цяжкасці: у помніках XIV ст. — гэта, відаць, чэхізм ці ўплыў нямецкіх пісараў, што змешвалі *o* з *a*; у XVI ст. гэта форма ўзнаўляецца, магчыма, пад царкоўнаславянскім праз ўсходнеславянскія мовы (верагодна — старабеларускую) ўздзеяннем¹¹. Да гэтай групы тэматычна, магчыма, належыць таксама слова *здравіца*, аднак яно не засведчана ў стараславянскіх і старажытнарускіх крыніцах, а ў рускай мове фіксуецца толькі з XIX ст. (Данілеўскі; Даль), а таму не выключана, што гэта — новае запазычанне з рускай.

Пэўную групу складаюць словы з няпоўнагалоснымі спалучэннямі, звязаныя з адміністрацыйна-юрыдычнай тэрміналогіяй царскага часу: *ахранка*, *ахранік*; *гласны* (думы); *граданачальнік*, *граданачальніцтва*; *страж*, *стражнік*, *стражніца*, *стражніцкі*. Слова *стражъ* добра прад-

стаўлена ў стараславянскіх богаслужбовых тэкстах у тым самым агульным значэнні, што і зараз фіксуецца «Тлумачальным слоўнікам», які вызначае і высокую стылістычную афарбоўку пэўных ужыванняў слова. Таму не будзе памылкай лічыць гэта слова захаваннем стараславянскага запазычання старажытнарускай мовы. Лексема *стражыникъ* засведчана І. І. Сразнеўскім у старажытнарускай крыніцы, аднак спецыфічнае новае значэнне ўказвае на верагоднасць семантычнага пераўтварэння ў рускай мове і пазнейшага запазычання. Гэта датычыць і слова *гласыньш*. Слово *охранение* засведчана ў рускай мове толькі з канца XVII ст. Таму ёсць падставы лічыць названыя словы запазычаннямі XIX ст. Словы *вобласць* і *абласны* запазычаны, відаць, у XIX — XX стст. з рускай мовы, пра што сведчыць семантыка, адпавядаючая значэнням слова на сучаснай рускай глебе; цяжка было б уявіць самастойнае паралельнае развіццё гэтай семантыкі («адміністрацыйная адзінка» > «тэрыторыя» > «частка цела»), хаця яна і грунтуецца на стараславянскіх значэннях «улада» і «тэрыторыя». Таму, калі і лічыць слова *вобласць* старажытнарускай спадчынай (звычайна, са стараславянскай), трэба прызнаць верагоднасць рускага семантычнага ўплыву¹².

Слова *улада* — запазычанне з чэшскай (параўн. чэш. *vlada* 'урад'); польск. *władza* мае іншы суфікс (*-dj-), але корань у ім таксама чэшскі; гэта польскае слова магло падтрымаць багемізм, які трапіў у беларускую мову праз мову канцылярый Вялікага княства Літоўскага, дзе не выключаны непасрэдны чэшскі ўплыў. Таксама не стараславянскае, а чэшскае паходжанне маюць словы *уласны*, *уласна*, *уласнаручны* і г. д., запазычанне адбывалася хутчэй за ўсё праз польскую мову ў старабеларускі перыяд¹³. Такое ж паходжанне мае і слова *праца* з вытворнымі ад яго, што ўзніклі ў розны час на розных моўных глебах. Слова *кравля* 'прыгажуня' (з развіццём значэння ад 'каралева', праз назву картачнай фігуры) — з чэшскай праз польскую ці ўкраінскую. Да гэтай тэматычнай групы магчыма аднесці лексемы *крамола* і *крамольнік*, вядомыя ў стараславянскай і старажытнарускай мовах, іх сучасныя значэнні працягваюць старажытныя, таму можна меркаваць, што беларускія словы (як і рускія) уяўляюць сабой працяг старажытнарускіх запазычанняў са стараславянскай.

Асобна стаяць некалькі тэрмінаў філалагічнага характару. Два з іх звязаны з назвай адной са стараславянскіх азбук: *глаголица* і *глаголичны*, словы, безумоўна, старажытныя, аднак цалкам рэальна, што ў сучасную беларускую літаратурную мову яны трапілі праз рускую ў XX ст., калі складваўся адпаведны пласт беларускай лексікі. Да іх далучаецца, магчыма, і стараславянская назва літары «г» — *глаголь*; аднак у гэтым выпадку не варта выключачь і царкоўнаславянскую крыніцу запазычання, прычым яно магло адбыцца значна раней ці проста працягваць старажытнарускі тэрмін з тэматычнага кола навучання грамаце. Тэрмін *гражданка* для абазначэння выкарыстоўваемага цяпер вырыянта кірыліцы з'явіўся ў рускай мове не раней пяtroўскага часу і мог трапіць у беларускую мову хутчэй за ўсё ў XIX ці XX ст. Яшчэ адно слова з няпоўнагалоссем — *глава* 'раздзел', якое, дзякуючы семантычнай індывідуальнасці, павінна разглядацца як тэрмін, добра прадстаўлены ўжо ў стараславянскіх пісьмовых крыніцах, прышло ў беларускую як старажытнарускае запазычанне са стараславянскай.

Некалькі слоў утвораны як калькі з выкарыстаннем рускага элемента (запазычанага са стараславянскай) *млада*:- *младагегельянства*, *младаграматыкі*, *младаграматычны*, *младанісьменны* ў апошнія дзесяцігоддзі, калі ў іх узнікла патрэба; для рускай мовы гэтыя словы таксама набытак апошняга стагоддзя (тут яны былі калькіраваныя з нямецкай: *Junggrammatiker* і да т. п.).

Некалькі тэрмінаў з няпоўнагалоснымі злучэннямі ўжываюцца ў прыродазнаўчых навукх: *злак*, *злакавы*; *златка*; *млекакормячыя*; *Млечны шлях*; *млечны сок*. *Злак* разглядаецца як старажытнаруская (са стараславянскай) спадчына ў беларускай (і рускай)¹⁴; *злакавы* магло быць таксама ўспадкавана. Назва жукоў *златкі*, вядомая таксама ва ўкраінскай і рускай мовах, верагодна — на базе запазычанага са стараславянскай мовы кораня, але як і калі яна трапіла да беларускай мовы — няясна. *Млекакормячыя* 'сысуны' — назва, відаць, утвораная як калька на базе рускай назвы *млекопитающие(ся)* у апошнія дзесяцігод-

дзі, прычым рускае слова фіксуецца толькі з канца XVIII ст., што можа ўскосна ўказаць на позняе, магчыма, польскае, а не стараславянскае паходжанне элемента *млеко-* / *млека-*. У старажытнарускай крыніцы XI ст. (копія XIV ст.) Сразнеўскі зафіксаваў выраз *млечны сокъ* з не зусім ясным значэннем. Што датычыць назвы *Млечный путь*, з якой суадносіцца бел. *Млечны шлях*, то яна адзначаецца з XVIII ст. (у стараславянскім Супрасльскім зборніку ёсць выраз *млечны путь*, аднак у іншым значэнні), што таксама вядзе да думкі пра магчымасць польскай прамежкавай крыніцы гэтай назвы, якая ўзыходзіць да лац. *Via lactis, Via lactea*¹⁵: польск. *Droga mleczna* можа быць крыніцай калькі як рускай, так і беларускай назваў. Біялагічны тэрмін — назва расліны *млечник* — верагодна, з польскай мовы.

Слова *воблака* ўяўляе сабою працяг старажытнарускага слова, запазычанага са стараславянскай, ад яго на розных этапах утварылася некалькі вытворных: *воблачка, аблачына, воблачны, воблачнасць, малавоблачны, бязвоблачны, бязвоблачнасць*. Польская форма *obłok* з ненаціскным *-o-* магла падтрымаць беларускую. Апошнія чатыры з гэтых слоў утвораны як метэаралагічныя тэрміны пад рускім уплывам адносна нядаўна, першыя ж словы маглі ўтварыцца на беларускай глебе раней.

Некалькі слоў з няпоўнагалоснымі злучэннямі ў беларускай мове маюць спрэчнае паходжанне — са стараславянскай ці з чэшскай (праз польскую) або непасрэдна з польскай (апошняе — для спалучэнняў з *-e-*). Асобна стаіць у сэнсе паходжання слова *трэба* і яго шматлікіх (15 адзінак) вытворных. Яго пашырэнне таксама ва ўкраінскай мове гаворыць хутчэй за ўсё за польскае паходжанне. Пры гэтым адбываўся працэс прыстасавання слова да звычайнай ўсходнеславянскай фанетычнай формы (без тыповага польскага пераходу першасна мяккага *-r-* у *-rz-*, г. зн. — замены *r'* на *ж*). Польскае ўздзеянне магло таксама прычыніцца да замацавання формы кораня *срэбра, срэбны* (параўн. і ўкр. *срібло, срібний*), калі гэта не старажытныя дыялектныя з'явы вар'іравання). У беларускай мове замацавалася таксама форма *дрэва*; параўн. і рус. *древобработывающий, древесный*, але пры рус. *краснодеревщик* у бел. маем *чырвонадрэвішчык*. Ва ўкраінскай мове — толькі *дерево*, што ставіць беларускую форму ў спецыфічнае становішча сярод іншых усходнеславянскіх, аднак не рашае канчаткова пытання пра заходнеславянскае ці паўднёваславянскае яе паходжанне.

Словы *пасрэднік, пасрэдніца, пасрэдніцтва, пасрэдніцаць*, верагодна, з польскай ці рускай мовы. Пры гэтым слова *пасрэдніца* можа мець толькі рускую крыніцу, а для трох іншых зусім не выключана беларускае пасрэдніцтва пры запазычанні іх у рускую мову з польскай. Але словы *пасрэдны, пасрэдна, пасрэднасць, непасрэдны* могуць быць так растлумачаны толькі як паланізмы, паколькі значна адрозніваюцца ад рускіх (*посредственно, посредственность*) і супадаюць з польскімі словамі (*pośredni* і г. д.) Гэта ўскосна сведчыць на карысць польскага, а не рускага паходжання названых слоў (апрача *пасрэдніца*).

Няпоўнагалосны прэфікс *праз-*, які сустракаецца ў слове *празмерны* і да т. п., — з польскай мовы (з аднаўленнем ці з захаваннем старога *p-*). Наадварот, прэфікс *прад-* — са старажытнарускай (у выпадках захавання спадчыны) ці з рускай (у выпадках запазычання), дзе са стараславянскай (параўн: *прудвеснік, прадвадзіцель, прадпасылка, прадпарламент, прадугадаць, прадгор'е* і інш.). Стараславянскае паходжанне маюць у беларускай мове некаторыя словы, што змяшчаюць корань *крат-*: *кратны, кратнасць, аднакратнасць, дзесяцікратны* і да т. п. Але хутчэй за ўсё гэтыя словы трапілі ў беларускую мову не як старажытнарускае спадчына, а як культурныя запазычанні з рускай на працягу апошніх двух стагоддзяў, а магчыма — некалькіх дзесяцігоддзяў. Ва ўсякім разе ў старабеларускай мове тут часцей адзначаліся словы з польскім паводле паходжання элементам *крат-*, а Насовіч даваў *кроць (два кроць, в пяць кроцей)*.

У словах *браня, хлапец, прамењ, пазмірачнелы, слата* злучэнні, знешне падобныя да няпоўнагалосных, узніклі ў ненаціскных складах са злучэнняў з *-o-* (галоўным чынам — паланізмаў), што і ўзнаўляецца пры пападанні пад націск (*бронь, хлопец, промень, змирок, слота*).

Перагляд беларускай лексікі з няпоўнагалоснымі спалучэннямі паказаў некаторыя адметнасці такой лексікі ў беларускай мове ў параўнанні з іншымі ўсходнеславянскімі мовамі. Побач з колькаснай абмежаванасцю няпоўнагалосся ў беларускай мове трэба адзначыць, што значная частка знешня падобных спалучэнняў мае іншае, не стараславянскае (ці царкоўнаславянскае) паходжанне. Трэба таксама падкрэсліць, што і сярод лексем з сапраўдным няпоўнагалоссем нямала русізмаў, утвораных у рускай мове на базе стара-(царкоўна-)славянскіх караняў, а потым запазычаных у беларускую мову. Шмат слоў з непоўнагалоссем у беларускай мове выступаюць як адзіныя сродкі перадачы тых ці іншых значэнняў, а таму не маюць асаблівых стылістычных адзнак. Толькі вельмі нямногія лексемы са спалучэннямі няпоўнагалоснага тыпу маюць узвышанае стылістычнае адценне (*блага, прадвеснік, храм, магчыма глава, стража*). Для беларускай мовы немэтазгодна гаварыць пра лексемы з няпоўнагалоснымі спалучэннямі, а магчыма, і наогул — пра(стара)славянізмы як асобую стылістычную катэгорыю.

¹ Шакун Л. М. Значэнне царкоўнаславянскай мовы ў развіцці беларускай літаратурнай мовы. Мн., 1958. С. 19; Нікалаева В. М. // Весн. БДУ. Сер. 4. 1982. № 1.

² Гл.: Hüttl - Folter G. Die trat/torot-Lexeme in den altrussischen Chroniken. Wien, 1983.

³ Карский Е. Ф. Белорусы: Введение к изучению языка и народной словесности. Вильна, 1904. С. 141—142.

⁴ Параўн.: Карский Е. Geschichte der weißrussischen Volksdichtung und Literatur. Berlin; Leipzig, 1926. S. 119.

⁵ Цыхун Г. А. // Philologia slavica. М., 1993. S. 416.

⁶ Васај М., Сіаткоўскі Ј. // Rozprawy Komisji językowej LTN, T. X. S. 67.

⁷ Виноградов В. В. История слов. М., 1994. С. 847—848.

⁸ Карский Е. Ф. Белорусы: Язык белорусского народа. Вып. 1. М., 1955. С. 371.

⁹ Этимологический словарь славянских языков. Вып. 2. М., 1975. С. 105.

¹⁰ McMillin A. B. The Vocabulary of the Byelorussian Litarary Language in the Nineteenth Century. London, 1973. P. 301.

¹¹ Васај М., Сіаткоўскі Ј. / Rozprawy Komisji językowej. LTN. T. XI. W. II. S. 80.

¹² Крукоўскі Н. І. Рускі лексічны ўплыў на сучасную беларускую літаратурную мову. Мн., 1958. С. 145.

¹³ Васај М., Сіаткоўскі Ј. / Studia z filologii polskiej i slowiańskiej. T. XVII. 1978. S. 44.

¹⁴ Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. Мн., 1985. Т. 3. С. 334.

¹⁵ Карпенко Ю. А. Названия звездного неба. М., 1985. С. 18.

І. Д. ПАЗНЯК

АБ СУАДНОСІНАХ ЛЕКСІЧНАГА ЗНАЧЭННЯ НАЗОЎНІКА І СЕАНТЫКІ ГРАМАТЫЧНАГА РОДУ

Праблема сувязі паміж лексічным значэннем субстантыва і яго граматычным родам прыцягвае ўвагу лінгвістаў ужо многія дзесяцігоддзі. Да яе ў сваіх даследаваннях звярталіся І. А. Бадуэн дэ Куртэнэ, Е. Курыловіч, Р. О. Якабсон, В. У. Вінаградаў і інш. Тым не менш некаторыя аспекты гэтага пытання застаюцца нявысветленымі.

Бясспрэчным прызнаецца існаванне сувязі паміж родам і лексічным значэннем у рамках адушаўлёных назоўнікаў, але дыскусійным застаецца характар гэтай сувязі. Традыцыйна значэнне полу ў назоўнікаў адносіцца да плану зместу іх роду (Р. О. Якабсон, Э. Станкевіч, І. П. Мучнік). Некаторыя лінгвісты лічаць, што семантыку полу нельга прыпісваць граматычнаму роду і значэнні адрозненняў па полу, ўласцівыя пэўным групам адушаўлёных назоўнікаў, з'яўляюцца элементамі іх лексічных значэнняў¹. Найбольш абгрунтаваным уяўляецца пункт погляду А. В. Бандаркі: даследчык вылучае лексіка-граматычныя разрады са значэннем адносінаў да полу і тым самым адчужае значэнне полу ад роду. Але ён робіць істотную агаворку аб выключна цеснай сувязі катэгорый роду і полу ў мове: «Сувязь паміж разглядаемымі разрадамі і катэгорыяй роду настолькі значная, што на граматычны род у самой моўнай рэчаіснасці нібыта пераносіцца тая семантыка, якая належыць пэўным разрадам лексікі²».